

UDK 929 Bogdanović, I.

930.85 (497.5 Zadar)

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 18. X. 2004.

Prihvaćen za tisak: 16. IX. 2005.

NEDJELJKA BALIĆ – NIŽIĆ

Sveučilište u Zadru

Odjel za informatologiju i komunikologiju

Dr. Franje Tuđmana 24 I, HR-23000 Zadar

HRVATICE U BIOGRAFSKOM RJEČNIKU "DONNE ILLUSTRİ" ZADRANKE ITALE BOGDANOVIĆ (1874.-1945.)

Zadarska slikarica i književnica Itala Bogdanović (1874.-1945.) pripada skupini zadarskih pisaca koji su stvarali na talijanskom jeziku, u sredini u kojoj su se stoljećima prožimale hrvatska i talijanska kultura. Iako njezino ime nije ostalo zapamćeno u povijesti književnosti, najviše zbog činjenice da su joj djela ostala neobjavljena, svojom djelatnošću i pristupom životu dala je europski pečat zadarskoj kulturi krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Njezina važnost je i u činjenici da se radi o ženi-književnici, čestoj pojavi u europskoj, ali vrlo rijetkoj u okvirima zadarske i dalmatinske književnosti tog vremena.

U uvodnom dijelu rada iznose se bio-bibliografski podaci o autorici i njezinoj književnoj ostavštini koja se čuva u rukopisima Znanstvene knjižnice u Zadru, a sastoji se od jedne drame, zbirke pjesama, autobiografije i rječnika *Donne illustri* (1915.-1917.) s biografijama 900 slavnih žena svih vremena iz cijelog svijeta. Analizom dijelova rječnika posvećenih slavnim Hrvaticama i ženama s istočne jadranske obale, pokušavaju se otkriti djela dotadašnje dalmatinske historiografije koja su mogla poslužiti kao izvori podataka, te naglašava važnost koju uvrštavanjem u rječnik Itala Bogdanović daje hrvatskim književnicama u kontekstu stoljetnih hrvatsko-talijanskih kulturnih prožimanja i općenito povijesti europske i svjetske kulture.

KLJUČNE RIJEČI: *Itala Bogdanović, ženski biografski rječnik, Donne illustri, hrvatska književnost, hrvatsko-talijanska književna prožimanja, povijest književnosti.*

Slikarica i, po rukopisnoj ostavštini, književnica Itala Bogdanović pripada skupini zaboravljenih zadarskih intelektualaca koji su svojom djelatnošću obogatili kulturni život Zadra krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Njezina umjetnička djela razasuta po cijelom svijetu već su davno pala u zaborav, a malobrojna književna djela i ženski biografski leksikon, sačuvani u rukopisima Znanstvene knjižnice u Zadru, nisu imali niti sreću da budu objavljeni, odnosno izloženi javnosti i kritičkom sudu, što bi je možda učinilo poznatijom kulturnoj i književnoj javnosti njenog i kasnijih razdoblja.

O njenu životu i radu danas se doista malo zna, iako je za života ipak stekla određenu slavu u rodnom Zadru a, zahvaljujući kontaktima s nekim eminentnim osobama i periodicima, i u uskim intelektualnim krugovima u Italiji. Prema dostupnim podatcima, u Italiji ne postoji nijedna studija o Itali Bogdanović, dok se kod nas osnovne informacije mogu pronaći u *Hrvatskom biografskom leksikonu*,¹ uz podatke i o ostalim njezinim sestrama slikaricama Antonietti, Amaliji i Terezi. Mnogo više detalja saznaje se uvidom u njezinu rukopisnu ostavštinu koja se čuva u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, a sastoji se od ukupno 11 fascikala, među kojima su Osobni spisi, Varia, Korespondencija² i, za povijest hrvatsko-talijanskih književnih dodira na istočnoj jadranskoj obali najzanimljiviji, dio Književna djela, koji se sastoji od autobiografije naslovljene "Ricordi autobiografici" (1933),³ zbirke pjesama, drame naslovljene "Pasqua di Rose" i rječnika slavnih žena *Dizionario biografico di donne illustri*,⁴ koji će se dijelom detaljnije razmotriti u ovom radu.

Itala Bogdanović rođena je 9. listopada 1874. u Zadru⁵ kao posljednja od osmero djece oca Ivana (Giovanni), državnog službenika i majke Marije Jurinović

¹ P.(avao) G.(alić), "Bogdanović, Itala (Bogdanovich)", u: *Hrvatski biografski leksikon*, JLZ "Miroslav Krleža", sv. 2 (Bj-C), Zagreb, 1989, str. 70-71. Uz tekst se nalazi i njezina fotografija. Izvorima koje navodi autor dodajemo još niz uglavnom novinskih članaka, kojih je jedan dio pronađen u njezinoj ostavštini, a drugi u zadarskim i talijanskim novinama prve polovice 20. stoljeća: "Da Zara. Lavori d'arte", *Il piccolo della sera*, Trieste, 30. 1. 1904.; "Esposizione di quadri", *Il Risorgimento*, Zara, 15. 4. 1906.; "Esposizione di dipinti", *Il piccolo della sera*, 15. 4. 1906.; jedan članak bez naslova iz *Nazione*, 25. 4. 1910.; "Un ritratto di una pittrice", *Il piccolo della sera*, 11. 6. 1911.; *Il piccolo della sera*, 8. 10. 1912.; "Società Operaia", *Il Dalmata*, 7. 06. 1911.; C.N., "Note d'arte", *Il Dalmata*, maggio 1913.; M. Udina, "La pittrice dalmata Itala Bogdanovich", *Cordelia*, a. XXXIX, 11. 7. 1920., str. 306-09; "Di una pittrice dalmata", *L'Osservatore*, Trieste, 17. 8. 1920.; "Lieta ricorrenza", *La Dalmazia*, 15. 6. 1920.; g. d. a., "Il dizionario di una nostra concittadina", *Corriere di Zara*, 22. 6. 1921.; članak bez naslova, *Littorio dalmatico*, 30. 1. 1926.; "Festa religiosa", *Littorio dalmatico*, 31. 3. 1926.; "Pubblico ringraziamento", *Littorio dalmatico*, 27. 11. 1926.; "Zara", *L'Unità cattolica*, Firenze, 4. 12. 1926.; "Chiesa dei Cappucini", *Vita nuova*, Trieste, 27. 8. 1927.; "Apoteosi Francescana", nepoznate novine, 10. 9. 1927.; "Dono alla biblioteca Paravia", *Littorio dalmatico*, 5. 9. 1928.; "Quadri che scompaiono", *Littorio dalmatico*, 8. 7. 1931.

² "Osobni spisi" sadrže razne dokumente, iskaznice i službene dopise; u fasc. "Varia" nalazi se niz kratkih poruka, posjetnica i isječaka iz zadarskih i talijanskih novina koje su pratile njezinu i slikarsku djelatnost sestara; "Korespondencija" je podijeljena u 7 fascikala: u jednoj se nalazi razglednica koju je iz Rima uputila obitelji, tri sljedeće sadrže pisma drugih Itali Bogdanović svrstana abecednim redom po prezimenu pošiljatelja, u ostale tri se nalaze pisma nepoznatih pošiljatelja, službena korespondencija i pisma raznih osoba raznim primateljima.

³ U nastavku "Autobiografija". U *Hrvatskom biografskom leksikonu* se navodi godina 1929., međutim, sama autorica nam nudi točnu godinu završavajući autobiografiju u trenutku kad se sestra Antonietta, s kojom nije bila u dobrim odnosima i nisu se vidjele punih 30 godina, pokajnički pojavila na vratima moleći Italu i Idu za pomoć i uzdržavanje: "...e siamo al 1933; una notizia disgustosa, venne a turbare la pace che regnava nella quiete dalla nostra casa; tra me e mia sorella Ida! L'altra; Antonietta (di anni 76) dopo 30 anni che mai parlava con me, non scriveva; da 17 anni non mi vedeva; caduta nell'estrema miseria, l'1° dicembre (venerdì) del 1932 capitò improvvisamente da noi...in uno stato pietoso; mi buttò le braccia al collo, chiedendomi perdono!!! Iddio l'aveva punita! Ed ora, noi innocenti, dobbiamo lottare, per darle il pane... e non so come finirà!"

⁴ "Autobiografija" se nalazi na listovima formata A4 numeriranim 1-98, pjesme na listovima formata A5 numeriranim 99-135, uz još nekoliko neoznačenih listova; drama na listovima formata A5 numeriranim 136-153 i rječnik slavih žena na listovima A4 (154-613).

⁵ HBL, nav. dj. str. 71, te izvadak iz Matične knjige rođenih-krštenih iz zadarske prvostolnice Sv. Stošije, prema kojemu je krštena 17. prosinca 1874. Usp. "Estratto dal Registro Nati-Battezzati", Libro XVII, p. 37, N. 209, u: Rukopisna ostavština Itale Bogdanović, fasc. "Osobni spisi".

(Giurinovich),⁶ zemljoposjednice (*possidente*). Iz autoričine se Autobiografije saznaje da su Italina sestra blizanka (11 mjeseci), i kasnije jedan brat (16 godina) umrli, zbog čega je majka od prevelike boli oslijepila i ostala nepokretna, prepuštena brizi najmlađe kćeri. Godine druženja s majkom ostale su u Italinom sjećanju kao dragocjeno iskustvo "gutanja" djela mahom iz talijanske literature iz male obiteljske knjižnice (De Amicis, Manzoni, Leopardi, Petrarca, Virgilio, Orazio, Dante, Foscolo...) i neke vrste psihološke pripreme za daljnje životne Scile i Haribde kroz pohranjivanje u memoriju majčinih savjeta o tome kako ih prebroditi. Sve su sestre od oca, "cijenjenog crtača, rezbara pergamena i krasopisca"⁷ naslijedile umjetnički dar, tako da je najstarija Antonietta (Zadar, 1. 12. 1857.-14. 1. 1941.), nakon studija umjetnosti u Beču, postala poznata i ostvarila zavidnu umjetničku karijeru u Trstu,⁸ dok su samouke Amalia i posebice nadarena i prerano preminula Teresa (Zadar, 20. 9. 1865.-Korčula, 21. 1. 1906.) zbog bolesti i udaje vrlo rano prestale slikati. Itala je studirala slikarstvo na Accademia di Belle Arti u Rimu, uz profesora Ettore Ferrarija, no zbog svog svestranog interesa, posebice za glazbu i dramsku umjetnost,⁹ usporedo je pohađala i satove glume kod slavne dramske umjetnice Virginie Marini na Accademia di Santa Cecilia, gdje je imala priliku i upoznati se s dramaturgom Paolom Ferrarijem. Također je slušala razna predavanja iz filozofije i književnosti i aktivno pratila događanja u vrlo bogatom kulturnom životu Rima s protagonistima svjetskog glasa poput književnika Vittorie Aganoor, Ade Negri, Matilde Serao, Edmonda de Amicisa, Gabrielea D'Annunzija i drugih.

Nakon trogodišnjeg studija prekinutog zbog loših obiteljskih financijskih prilika, vraća se u rodni grad i posvećuje se uglavnom slikarstvu, izrađujući brojna djela po narudžbi privatnika i posebice za crkvu, održavajući tečajeve i privatne satove crtanja i uzalud pokušavajući dobiti stalno zaposlenje. Pritisnuta materijalnom oskudicom, u razdoblju između 1920. i 1940. bezuspješno je, unatoč potpori istaknutih zadarskih i talijanskih kulturnjaka i političara, o čemu

⁶ Otac je, prema datumu napisanom na poleđini fotografije u ostavštini, fasc. "Osobni spisi", i prema "Autobiografiji", list 75, umro 1911., a majka 1899. Ostala djeca su bila: najstariji brat Augusto koji se zbog posla preselio s obitelji u Split, sestre Anonietta ud. Cettineo, Teresa udata Draganić, Amalia udata Knežević i Ida koja se kao ni Itala nije udavala i bila je ocu i kasnije Itali vjerno društvo.

⁷ "valente disegnatore, cesellatore di pergamene e calligrafo pregiato..." Usp. Marco U d i n a, *n. dj.*

⁸ Antonietta je imala vlastiti slikarski studio u Trstu, koji su, između ostalog, posjećivali i članovi kraljevske obitelji iz Beča. Jedno od njezinih najpoznatijih djela je "La fumatrice" (Žena s cigaretom). Zanimljivo je da joj je za tijelo kao model poslužila Itala, 1900. godine kada je, pogođena majčinom smrću (7. prosinca 1899.) toliko da se obitelj pobojala i za njezin život, provela dva mjeseca kod sestre u Trstu. Inače, Itala je sestri pozirala i ranije, obučena u morlačku narodnu nošju. Ta je slika na izložbi u Parizu bila nagrađena zlatnom medaljom, a kupio ju je, prema njezinim riječima, grof Harach za svoju galeriju u Beču. Usp. "Autobiografija", list. 3-5.

⁹ S osamnaest godina je počela učiti pjevanje: pokazala se vrlo nadarenom. Svirala je klavir i mandolinu u zadarskoj Società filarmonica, te se priključila grupi mladih Zadrana koji su se željeli posvetiti dramskoj umjetnosti. Najuspješniji je bio Tullio Carminati; postao je glumac poznat u cijelom svijetu, a između ostalog jedno je vrijeme nastupao sa slavnom dramskom umjetnicom Eleonorom Duse. Inače, Italinu sklonost dramskoj umjetnosti uočila je njezina sestra Teresa. Vidjevši uzbuđenje mlađe sestre nakon predstave "Dama s kamelijama" u izvedbi slavne glumice Italie Vitaliani u Zadru, Teresa je, boraveći u Veneciji, pokušala preporučiti Italu jednom od najpoznatijih dramskih glumaca Ermete Novelliju, ali upravo tih dana on nije primao posjete zbog ozbiljne sinovljeve bolesti. Usp. "Autobiografija", list 21.

svjedoče brojna pisma iz njezine ostavštine,¹⁰ pokušavala prodati svoja slikarska djela talijanskim muzejima i akademijama. Umrula je u Zadru 13. siječnja 1945. Najuspjelijim njezinim slikama smatraju se autoportret i portreti plemenite Anke Draganić i splitsko-makarskog nadbiskupa Antuna Gjivoja. Početkom 20. stoljeća i nakon studija imala je nekoliko izložbi sa sestrom Terezom, ili samostalno, u Zadru, Veneciji, Trstu, te 1910. čak i u Rimu, na poziv prof. Ferraria koji je cijenio njezin rad. Zanimljivo je spomenuti da se tom prilikom triptih s motivima Zadra putem izgubio, kao što se dogodilo i s nekim drugim njezinim i slikama sestre Antoniette, dio kojih je puno godina kasnije pronađen sasvim slučajno.¹¹

Premda djelujući dosta povučeno i samozatajno, zahvaljujući svojoj aktivnosti, polivalentnom interesu i širokom obrazovanju, Itala Bogdanović se mogla pohvaliti brojnim poznanstvima sa slikarima, piscima, glumcima i glumicama čitave Italije, te određenom slavom u zadarskom kulturnom krugu prvih desetljeća dvadesetog stoljeća. Toj činjenici doprinosili su uvelike i njezino držanje i ljepota kojima je plijenila pozornost. O tome, uz dijelove njezine autobiografije u kojima spominje udvarače, obožavatelje i obožavateljice, svjedoče i brojna pisma prijatelja i poznanika, te i pjesme inspirirane njezinom ljepotom i djelom.¹² No, nju je više od popularnosti zanimalo duhovno obogaćivanje i proširivanje kulturnih obzora. Još za vrijeme studija imponiralo joj je biti u blizini ili vidjeti barem iz daleka istaknute filozofe, umjetnike i književnike, a ta se ambicija naročito iskazala prilikom putovanja po Italiji s bratovom obitelji 1905. godine, kada je u Bologni pod svaku cijenu željela vidjeti tada najvećeg živućeg talijanskog književnika, pjesnika "nove Italije", Giosuè Carduccija, dok je čitao novine u poznatoj knjižari Zanichelli.¹³ Strast za čitanjem i saznavanjem novoga prisutna je, kako smo vidjeli, kod Itale Bogdanović još od vremena kad je kao djevojčica čitala slijepoj majci, a postala je još intenzivnijom uslijed niza životnih lomova opisanih u autobiografiji, od kojih je najviše pogađaju majčina smrt (1899.), obolijevanje od tifusa i gotovo čudesno preživljavanje (1902.), iznenadna smrt najdraže sestre Terese (1906.), no nadasve fatalna idealna, intervencijom rodbine dviju strana naprasno prekinuta ljubav prema jednoj ženi (1904.), ljubav na koju ni sama zbog odgoja i vremena u kojemu je živjela, nije bila pripremljena. Kao izrazito religiozna osoba intimno ju je možda i sama osuđivala, a frejdovski tumačila gubitkom sestre blizanke u ranoj dobi, zbog čega je čitavi život osjećala

¹⁰ Primjerice Zadrani, senatori Antonio Cippico i Natale Krekich, kritičar Silvio Benco i brojni drugi.

¹¹ Neke su slike pronađene zabačene u podrumu galerije Strossmayer u Zagrebu. Elementi ovog krmića s izgubljenim slikama, mogu se pronaći u spomenutom članku M. Udine, te u članku nepoznatog autora "Quadri che scompaiono. La singolare storia di un quadro trovato a Zagabria", *Il Piccolo*, Trieste, 1. 7. 1931., također spomenutom u bilj. 1 i prenesenom u zadarskom *Littorio dalmatico*, 8. 7. 1931. U svezi s tim i dvije dopisnice upućne slikarici od "Società degli amatori e cultori di belle arti" u fasc. "Službena korespondencija".

¹² Primjerice, prijatelj Salvatore Urbanaz, piše za nju dvije pjesme: "Nell'incanto dell'arte (A T.I.B.)", u zbirci *Amaranti*, Vitaliani, Zadar, 1913., str. 127-128, i "Autoritratto", objavljenu u političko-književnom časopisu *Dalmazia*, Trieste-Zara, a. I., fasc. 1, 15. 09. 1919., str. 3. U rukopisnoj ostavštini nalazi se još nekoliko pjesama, primjerice "A cara persona" koju joj upućuje Albina Božić-Luxardo, ili "Itala è il nome tuo", koju je, izgleda, napisao prof. Politeo, tada profesor na Sveučilištu u Zagrebu. U korespondenciji se nalazi i nekoliko pjesničkih sastava koje joj u pismima upućuje jedan prijatelj svećenik nećtkog potpisa. Usp. fasc. "Varia".

¹³ Tu je zanimljivu epizodu detaljno opisala u "Autobiografiji", list. 40-41, a nekoliko godina kasnije i objavila pod naslovom "Ricordi carducciani" u zadarskom listu *San Marco*, 12. 07. 1939.

"neodoljivu potrebu za svojom drugom prirodom... živeći kao podvojena ličnost".¹⁴ U takvoj se situaciji, uz vjeru, "gutanje knjiga", kako se sama izrazila, pokazalo "pravim lijekom za izmučeni duh i moralna zla".¹⁵ Logična je, stoga, njezina želja da se i sama okuša u pisanju. Rezultati su već spomenuta zbirka pjesama, drama, autobiografija i, najzanimljivije djelo, biografski rječnik slavnih žena *Donne illustri*. Prema godinama nastanka, a i prema vlastitim riječima u autobiografiji, pisanjem se počinje baviti u vrijeme Prvog svjetskog rata, u nedostatku platna i boja.

Dok drama i stihovi na prvi pogled izgledaju bez neke velike književne vrijednosti, a autobiografski zapisi su osnova za razumijevanje psihološkog profila autorice i vrijedno su svjedočanstvo o društvenim i kulturnim zbivanjima u Zadru u vremenu u kojem je živjela, rječnik slavnih žena predstavlja pravi kuriozitet, jer je, čini se, jedinstveno djelo takve vrste.¹⁶ Radi se o repertoriju, leksikonu 900 najslavnijih žena od najdavnijih vremena do suvremenog doba. Uključene su žene svih zanimanja i svih nacija, kraljice, glumice, književnice, muze, likovi iz mitologije itd. Prirodno je da, zbog njezina kulturnog formiranja na uglavnom talijanskim izvorima, dominiraju Talijanke, ali u rječniku su se našle i brojne slavne Engleskinje, Amerikanke, Poljakinje, pa čak i Kineskinje i Japanke. Upravo zbog tog internacionalnog i univerzalnog karaktera rječnik je poseban jer ga je napisala jedna osoba, što je u slučaju biografskih rječnika uistinu prava rijetkost. Treba odmah reći da djelo nema znanstveni karakter, jer ga je autorica pisala uglavnom iz memorije, vrlo rijetko navodeći izvore podataka. Njezina namjera očito i nije bila napisati znanstveno djelo, nego prije svega dati "žensko" viđenje uloge žena u svim područjima ljudskog djelovanja, te ponuditi rječnik različit od mnogobrojnih "muških" do tada tiskanih rječnika, u kojima su žene, premda ponekad intelektualno i superiornije, vrlo često prisutne samo kao pratiteljice slavnih muževa ili braće. Time se izravno uključila u tada već jaka europska feministička strujanja i na određeni način i sama priključila krugu žena o kojima je pisala. No, treba naglasiti i interkulturalni sloj rječnika, posebice važan za Italiju Bogdanović koja je odrasla u Zadru, tada austrijskom gradu, bikulturalnom hrvatsko-talijanskom ambijentu, i premda se smatrala Talijankom, pokazivala je visoki stupanj tolerancije i uvažavanja drugih, o čemu opet svjedoče brojna pisma razmijenjena s hrvatskim građanima, posebice svećenicima.¹⁷ Osim toga, Zadar je

¹⁴ "Autobiografija", list 1. Inače, prema Italijanskim riječima, radilo se o isključivo platonskoj ljubavi, potpunom duhovnom razumijevanju, koje nije poremetio nikada nikakav "nečasni, lascivni, blatni čin" ("mai atto disonesto e lascivo, brutto di fango").

¹⁵ "una vera cura dell'anima torturata, (...) divenne il mio farmaco per i mali morali". *N. dj.*, list 52.

¹⁶ Napisan je većim dijelom u godinama 1915.-1917., a posvećuje ga majci: "A Mia Madre questo lavoro paziente compiuto negli anni di guerra." Na samom početku je zalijepljen isječak iz novina naslovljen "Žene i znanost" (*Donne e scienza*) s citatom o ulozi žene u povijesti: Od najdavnijih vremena ženi je bilo dopušteno uzvišeno poučavanje. Bila je jedna vrsta inicijacije u tajne života. Po svetoj znanosti Majke narod postaje jačim za vječnost." *Historicus* ("Fin dalla più remota antichità, la donna era ammessa ad un insegnamento elevato. Era una specie di iniziazione ai misteri della vita. Era la scienza sacra della Madre per la quale la razza si fa forte per l'eternità.").

¹⁷ Primjerice Stanko Dujmović koji joj u razdoblju 1908.-1913. šalje 7 pisama iz Amerike (Spalding Nebraska), gdje je radio kao nastavnik u katoličkom kolegiju (fasc. "Korespondencija. Pisma drugih Itali Bogdanović B-D"), ili Nedjeljko Subotić koji 2 razglednice i 17 pisama (1920.-1923.) šalje uglavnom iz Trpnja na Pelješcu, tražeći između ostalog od Itale podatke o njoj i sestrama slikaricama i raspitujući se istovremeno i za njezinu "opera storico-letteraria". ("Korespondencija..., P-W"). Oba

tada osim u političkom i gospodarskom, bio glavni grad Dalmacije i u kulturnom smislu, s vrlo živom književnom djelatnošću na hrvatskom i talijanskom jeziku, bogatim kazališnim životom, i kao takav bio je prepoznatljiv i izvan regionalnih granica, te zahvaljujući Zadranima koji su se školovali u Italiji i Austriji, bio je otvoren i novim europskim kulturnim strujanjima. U takvom kontekstu razumljiva je ambicija Itale Bogdanović da svojim rječnikom i ostalim književnim i umjetničkim djelima stekne slavu i izvan rodnoga grada, da se predstavi europskoj ili barem talijanskoj čitateljskoj publici. Međutim, njezina zadivljujuća upornost u pokušajima prodaje slika i objavljivanja rječnika, ostala je bez odjeka kod talijanskih izdavača, koji očito nisu imali povjerenja u jednu relativno nepoznatu autoricu, unatoč činjenici što je rječnik dobio pohvale istaknutog zadarskog povjesničara Vitaliana Brunellija,¹⁸ a pobudio je zanimanje i samog Gabrielea D'Annunzija, tada neospornog ne samo političkog nego i književnog autoriteta.¹⁹ Sama autorica ostavila je, između ostalog, popis dvanaest izdavačakojima je nudila rječnik na objavljivanje,²⁰ s odgovarajućim negativnim odgovorima, kao i brojna pisma preporuke istaknutih osoba iz javnog i kulturnog života Zadra i Italije, poput već spomenutih senatora, Zadrana Natalea Krekicha i Antonia Cippica.

Nas ovdje zanima činjenica da se među 900 slavnih žena svih vremena, prema autoričinoj interpretaciji, nalazi čak četrnaest njih s istočne obale Jadrana, od čega jedanaest Dalmatinki, uglavnom književnica koje su slavu stekle pišući bilo na hrvatskom, talijanskom ili latinskom jeziku. Iz šireg jadranskog kruga su abecednim redom Elena, rođena u Cetinju u Crnoj Gori, koja je udajom za Vittoria Emanuelea III, postala kraljicom Italije,²¹ zatim slavna ilirska kraljica Teuta²² i Valeria (Galeria), rimska vladarica, Dioklecijanova kći.²³

svećenika su joj u pismima preporučivala da u burnim političkim zbivanjima u Zadru početkom 20. stoljeća ne bude preoštira prema Hrvatima te da uči i ne zaboravi hrvatski jezik.

¹⁸ Usp. M. Udina, *n. dj.*

¹⁹ U članku "Il dizionario di una nostra concittadina", *Corriere di Zara*, 22. 06. 1921., potpisanom g. d. a., D'Annunzio navodi kako je u časopisu *Cordelia*, sv. XXXIX (čitajući, dakle spomenuti članak Marca Udine) sasvim slučajno saznao za rječnik koji je Itala Bogdanović napisala u godinama rata, i nastavlja: "Kao što se vidi, treba slučaju prepustiti slične vijesti. Neka mi stoga dopusti poštovana umjetnica da joj putem tiska uputim najsrdačnije čestitke uz želju da će se to djelo uskoro objaviti." ("Come si vede bisogna riservare al caso la scoperta di simili notizie. Mi permetta quindi l'esimia artista di inviarle per mezzo della stampa le mie felicitazioni più vive con l'augurio che un sì pregiato lavoro sia di prossima pubblicazione."). Potvrda činjenici da je veliki talijanski književnik poznao rad Itale Bogdanović je i knjiga *L'ala d'Italia è libera*, koju joj je poklonio 1920. godine, a koju je ona donirala zadarskoj knjižnici "Paravia" 1928., zbog, kako sama navodi, sitne osvete ženi u koju je nekada bila zaljubljena, a čiju je rodbinu tih dana vidjela u Zadru. Naime, znajući kako će gradske novine odmah objaviti javnu zahvalu, željela je da odjeci te donacije dopru do nje. Usp. "Autobiografija", list. 97; "Dono alla Biblioteca Paravia", *Littorio dalmatico*, Zadar, 5. 09. 1928. Novine su prenijele i tekst D'Annunzijeve posvete: Gospođici - Itali Bogdanović - u vjeri - i u ljubavi - Gabriele D'Annunzio. - Rijeka, 1920.

²⁰ Navodimo ih redom kako ih je popisala autorica: Unione Tipografica Editoriale Torinese, Barbera Firenze, Hoepli Milano, Zanichelli Bologna, Ceschina Milano, Biondi Milano, Fratelli Treves Milano, Mondadori Milano, Editoriale Libreria Trieste, Bocca Milano, Vallardi Roma, Vallecchi Firenze.

²¹ Itala Bogdanović, *Donne illustri* (u nastavku: *Donne illustri*), list 303v.

²² Autorica navodi da je vladala oko 231. g. prije Krista. *N. dj.*, list 581v.

²³ O njoj piše na listu 592v.

Analizirajući ono što Itala Bogdanović piše o dalmatinskim slavnim ženama u svom rječniku možemo pokušati otkriti koja su joj izdanja poslužila kao inspiracija i izvor podataka. Bez sumnje je dobro poznavala rječnike, repertorije ili povijesno-kritička djela o dalmatinskoj književnosti nastala u 19. stoljeću iz pera eminentnih dalmatinskih pisaca, posebice *Notizie storico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei* Franje Maria Appendinija,²⁴ *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia* Šime Ljubića,²⁵ ili *Slovník umjetníků jugoslavenskih* Ivana Kukuljevića Sakcinskog.²⁶ Kao model su joj mogli poslužiti i *Dizionario estetico* slavnog Nikole Tommasea,²⁷ ili *Cenni biografici di alcuni uomini illustri della Dalmazia* Simeone Ferrari-Cupillija.²⁸ Vjerojatno se služila i brojnim studijama o povijesti dalmatinske književnosti objavljenim nakon 1917. godine kada završava pisati rječnik, budući da iz rukopisa proizlazi da ga je naknadno ispravljala i dopunjavala, dodajući podatke iz kasnijih razdoblja. Ako se i prihvati činjenica da nije znala hrvatski, kao što je sama tvrdila i kao što joj piše nećak,²⁹ pa nije mogla pratiti rezultate povijesnih istraživanja hrvatskih stručnjaka, zasigurno je pročitala seriju članaka Arnolfa Bacoticha o dalmatinskoj književnosti 16. stoljeća na hrvatskom i talijanskom jeziku,³⁰ objavljenu u poznatom rimskom časopisu za povijest Dalmacije *Archivio storico per la Dalmazia*, osnovanom 1926.

Što se tiče modela koji su je inspirirali da napiše isključivo ženski rječnik, moguće je da se od sličnih talijanskih do tada objavljenih izdanja, služila zbirkom *Biografie* spisateljice i pedagoginje Cecilie Macchi, koju spominje u svom rječniku, ili pak zbirkama i rječnicima bogate talijanske historiografije koje je imala na raspolaganju prilikom redovitih posjeta rimskim knjižnicama.³¹

²⁴ Izd. Martecchini, Ragusa (Dubrovnik), 1802.

²⁵ Izd. Lechner, Vienna, 1856.

²⁶ Narodna tiskara Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1859.

²⁷ Izd. Successori Le Monnier, Firenze, 1867.

²⁸ Tisk. Artale, Zara, 1887.

²⁹ Radi se o Slavku de Draganiću, sinu pok. sestre Tereze koji joj se u pismu od 5. 01. 1939. upućenom iz Osijeka gdje je bio u službi kao vojni liječnik, ispričava zbog brojnih grešaka u talijanskom, kojeg je on zaboravio, a s druge strane ne može joj pisati na hrvatskom jer onda ona ne bi mogla razumjeti ("Cara zia scusimi se scrivo con sbagli, ma cosa voi, non parlo mai ne scrivo in italiano e quindi non mi riesce meglio. In lingua croata non posso scriverti perche so che tu non sai croato.") Usp. "Korespondencija. Pisma drugih Itali Bogdanović", fasc. "Nepoznata pisma".

³⁰ Arnolfo Bacotich, "Rimatori dalmati del Cinquecento", *Archivio storico per la Dalmazia*, a. XI, vol. XXI, fasc. 124, VII/1936., str. 127-131; fasc. 125, VIII/1936., str. 180; "Rimatori dalmati del Cinquecento – Poetesse di Ragusa", fasc. 126, IX/1936., str. 224-239.; vol. XXII, fasc. 128, XI/1936., str. 310-320.

³¹ Navodimo naslove nekih mogućih izvora: F. C. Pentolini, *Donne illustri*, Livorno, 1776.; A. Levati, *Dizionario biografico cronologico degli uomini illustri*. Cl. V: *Donne illustri*, Milano, 1821.; G. Canonici Fachini, *Prospetto biografico delle donne italiane rinomate in letteratura dal sec. XIV fino ai nostri giorni*, Venezia 1824.; *Biblioteca femminile italiana raccolta dal Conte Ferri*, Padova, 1842.; Anonimo, *Delle donne illustri italiane dal XIII al XIX secolo*, Roma, Pallotta (s.d.); C. Villani, *Stelle femminili. Dizionario bio-bibliografico*, Napoli-Roma-Milano, 1915. Usp. "Bibliografia delle opere su Lucrezia Marinelli", Internet str.: www.lucreziamarinelli.org/html.

Prva slavna Hrvatica po abecednom redu je Marija Bettera (udata Dimitri), o kojoj autorica kratko piše:³² "Rodila se u Dubrovniku u Dalmaciji. Bila je žena velikog duha i učena pjesnikinja na hrvatskom."³³ Umrula je s 90 i više godina 1764., ostavila je razne religiozne i moralne pjesme. Bila je sestra Paoli Betteri, umrloj u dobi od 103 godine, koja je bila majka velikog znanstvenika Ruđera Boškovića".³⁴

Autorica ne navodi Betterina djela ni izvore podataka, ali je očito da se najviše služila Appendinijevim *Notizie storico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei*.³⁵

Jednako kratak je zapis i o sestrama Giulia e Speranza Bona (Julija i Nada Bunić):

"Rođene u Dubrovniku (Dalmacija) bile su suvremenice Restijeve.³⁶ Žene velikog duha i pjesnikinje na talijanskom; prijateljice Savka Bobaljevića (Savino Bobali) i Miha (Michele) Monaldija, među čijim se toskanskim pjesmama mogu pročitati prekrasni Julijini stihovi napisani dok je bila teško bolesna, kao odgovor na jedan Monaldijev sonet. Ostavila je razne ilirske svete i moralne kancone. Živjele su 1550."³⁷

I u ovom slučaju glavni izvor podataka je Appendinijevo djelo.

Mnogo teže je otkriti izvor informacija o trećoj Dalmatinki, Erminii Cassio-Bure (Kašić-Burić):

³² Citate donosimo u vlastitom prijevodu, a originalni tekst u bilješkama.

³³ U originalu: "erudita poetessa illirica". Autorica i u drugim slučajevima za hrvatski jezik koristi izraz "ilirski".

³⁴ "Nacque a Ragusa di Dalmazia. Fu donna di grande senno ed erudita poetessa Illirica. Morì di 90 e più anni, nel 1764, lasciò varie poesie sacre e morali. Era sorella di Paola Bettera morta a 103, che fu madre del grande scienziato Ruggero Boscovich." *Donne illustri*, neoznačeni list između listova 211 i 212.

³⁵ Appendini dvije sestre spominje kao kćeri Bartolomea Bettere: "Paola – majka velikog Ruđera Boškovića, umrla u dobi od 103 godine; Maria – bila udata u obitelj Dimitri, žena velikog duha i učena pjesnikinja na ilirskom (hrvatskom) jeziku. Umrula je s 90 i više godina 1764., i ostavila nam je razne lijepe *svete i moralne ilirske kancone* (canzoni Illiriche sacre, e morali). F. M. A p p e n d i n i, *n. dj.*, sv. II, str. 239.

³⁶ Misli se na Nicolettu Resti, o kojoj govori kasnije. Inače i ovdje autorica doslovce prepisuje Appendinija koji u svom djelu na str. 232 kaže: "Giulia i Speranza Bona, koje Cerva (Crijević, op. a.) ne pripisuje bogatoj obitelji tog imena, bijahu suvremenice Restijeve, i one žene velikog duha, pjesnikinje na talijanskom, prijateljice Savka Bobalija i Miha Monaldija, među čijim se toskanskim pjesmama mogu pročitati neki graciozni stihovi koje je napisala Giulia dok je bila teško bolesna, kao odgovor na jedan Monaldijev sonet."

³⁷ "Nate a Ragusa (Dalmazia) furono contemporanee della Resti. Donne di grande spirito e poetesse italiane; amiche di Savino Bobali, e di Michele Monaldi, fra le di cui poesie toscane leggonsi dei bellissimi versi fatti da Giulia mentre era gravemente inferma, in risposta ad un sonetto del Monaldi. Lasciò varie canzoni Illiriche sacre e morali. Vissero nel 1550." *Donne illustri*, list 223v.

"Dalmatinska spisateljica. Bila je sposobna kritičarka umjetnosti: objavila je jedan roman *Usque ad mortem* i mnoga druga prozna djela. Umrula je dosta mlada, u gradu Rijeci početkom listopada 1898."³⁸

Taj zapis ide u prilog navedenoj pretpostavci da je rječnik dopunjavan i nakon 1917. godine, jer je najvjerojatnije kao izvor podataka autorici poslužio vrlo zanimljivi članak "Piccolo mondo femminile" zadarskog novinara i književnika Gaetana Feolija, objavljen 1931. u listu *Il littorio dalmatico*.³⁹

Pišući o slavnoj Dubrovkinji Nicoletti Gozze (Gučetić), autorica opet poseže za Appeninijem, i u ovom slučaju gotovo doslovce prenoseći njegove riječi:

"Rodila se u bogatoj obitelji iz Dubrovnika (Dalmacija) ugasloj oko 1380.; proslavila se krajem 1300., ne samo zbog slave o učenosti, nego i kao vrlo uporna žena i dobar savjetnik. Ostavila je mnoga dobra redovnicama dominikankama u rodnom gradu, protiv volje nekih moćnika, koji su je zbog toga tužili. Ona je otišla u Rim čak tri puta, izlažući svoje razloge pred sudovima u tom glavnom gradu; govorila je pred Bonifacijem IX. koji joj je pohvalio iskrenost, mudrost, i tako je slavno dobila spor."⁴⁰

Sljedeća slavna Dalmatinka po abecednom redu je Marzia Grisogono o kojoj, u nedostatku detaljnijih informacija, piše samo kratko: "Pjesnikinja rođena u Zadru".⁴¹ Na isti način predstavlja i Anu Mariju Marović: "Marovich. Slavna slikarica i pjesnikinja, rođena u Dalmaciji."⁴² Naravno da je u ova dva slučaja teško otkriti izvore, no kad je slikarica i književnica Ana Marija Marović u pitanju, vrlo je vjerojatno da je čula nešto o njoj ili barem pročitala neku kratku vijest, što joj je ostalo u bljedom sjećanju jer u rječniku čak ne spominje ni njezino ime. To pokazuje i da nije čitala ili je zaboravila bilješke o Ani Mariji Marović u navedenim djelima Ljubića i Kukuljevića-Sakcinskog,⁴³ koji joj posvećuju dosta

³⁸ "Scrittrice dalmata. Fu valente articolista di critica d'arte: pubblicò un romanzo "Usque ad mortem" e molti altri lavori in prosa. Morì ancora giovane, nella città di Fiume ai primi d'ottobre del 1898.", *n. dj.*, list 257v.

³⁹ I taj članak je jedna vrsta repertorija slavnih dalmatinskih žena. Najveća pažnja je, naravno, posvećena dubrovačkim književnicama, posebice Cvijeti Zuzorić, kao što će se vidjeti i kod Itale Bogdanović, ali spominje i neka do tada nepoznata imena, među kojima je i Cassio-Bure: "Erminia Cassio-Bure iz Splita, samouka, napisala autobiografski roman *Usque ad mortem*. Emancipirana, izbjegavala ono što je nazivala društvenim predrasudama, a ipak puna vedre i vesele dobrote, tužno je završila. Samoubojstvom. I ona je bila vrlo lijepa. A kao spisateljica, vrlo je obećavala." G. Feoli, "Piccolo mondo femminile", *Littorio dalmatico*, 21. 11. 1931.

⁴⁰ "Nacque da famiglia patrizia di Ragusa (Dalmazia) che si estinse circa il 1380; fiori sul declinare del 1300, non solo per fama di dottrina ma anche come donna di grandi consiglio e costanza. Lasciò molti beni alle Monache Domenicane della sua patria, contro il volere di alcuni potenti, che perciò le mossero lite. Essa andò a Roma per ben tre volte, esponendo le sue ragioni, innanzi ai tribunali di quella Capitale; perorò alla presenza di Bonifacio IX° che ne commendò la franchezza, l'ingegno e vinse gloriosamente la causa." *Donne illustri*, list 386v. Appeninijev potpuno isti tekst u *Notizie istorico critiche...*, *n. dj.*, str. 231.

⁴¹ "Poetessa nata a Zara". *Donne illustri*, list 388v.

⁴² "Marovich. Pittrice e poetessa insigne, nata in Dalmazia." *n.dj.*, list 489v.

⁴³ Ljubić je opisuje ovako: "Marović Ana, jedinica Josipa Marovića, koji se nedavno iz Dobrote preselio u Veneciju, imala je za učitelja poštovanog oca Daniele Canala. Već od prvih godina posvetila je nebu duh i kist: sve njene knjige su asketske, slike religiozne. Napisala je dosta knjiga, i o njima dovoljno govori pohvala koju im je uputio slavni Jacopo Monico, patrijarh Venecije u svojoj živopisnoj

prostora, donoseći osnovne biografske podatke i naslove glavnih djela. Unatoč nedostatku podataka, autorica ju je možda i instinktivno uključila u svoj rječnik dajući joj važnost, budući da se radi o izuzetnoj ženi, uvelike sličnoj njoj samoj. Naime, kako je poznato, Ana Marija Marović je također bila slikarica i pjesnikinja s velikim darom za glazbu i snažnim religioznim osjećajem, tako da se čak i protiv volje roditelja zaredila i posvetila dobrotvornom radu, tako da su je u Veneciji, gdje je njezina obitelj, inače porijeklom iz Dobrote u Boki Kotorskoj, živjela, nazivali "sveta Marovička".⁴⁴

Još jednu Dubrovkinju, Nicolettu Resti, spomenutu kao prijateljicu sestara Bona, autorica predstavlja riječima:

"Živjela je 1550., zaredila se za dominikanku Sv. Marije od Anđela. Rođena u Dubrovniku u Dalmaciji, bila je žena velikog talenta, učena, posebice u latinskom jeziku koji je običavala govoriti. Pisala je Kongregacijama u Rimu elegantna pisma na latinskom, o vrlo bitnim temama."⁴⁵

I ovdje je, kao i kod podataka za ostale slavne Dubrovkinje, glavni izvor Appendinijevo djelo.

Među slavne žene autorica ubraja i Beatrice Speraz, rođenu u Solinu, koja se kao dijete preselila u Italiju gdje je postala slavna književnica:

"Poznata u svijetu književnosti pod pseudonimom Bruno Sperani. Rodila se u Dalmaciji i obrazovala u Trstu. Pisala je novele i romane kao što su: *Le commedie dell'amore*, *Dopo la sentenza*, *Sulle due rive*, *Le acque*, *Ritorno d'Africa*, *Le Vendette*, *Dopo il delitto*, *La fortuna*, itd."⁴⁶

korespondenciji s Anom: 'želio bih i sam izraziti svoje osjećaje s takvom ljubaznošću i kršćanskom filozofijom koje izbijaju iz vaših djela'. I ako je u tom dijelu Marovička toliko napredna, to je nije spriječilo da brzo napreduje i u glazbi i slikarstvu; budući da bi s obzirom na već postignuto bila dostojna već iskusnog umjetnika; toliko su dorađeni njezini radovi u olovci i akvareli. Sveti likovi, jedino što je slikala u ulju, uz savršenstvo rada posjeduju čudesnu aureolu nježnosti i ispunjenosti, zbog čega se toliko podigao glas o njenoj sposobnosti, da je njeno veličanstvo Svijetla Carica naručila kod nje sliku Djevice od Karmela. U Veneciji se u crkvi Santa Maria del Pianto nalazi njena izvrsna slika *Maria addolorata*. Usp. S. G l i u b i c h, *n.dj.*, str. 197. Kukuljevićeva bilješka napisana na hrvatskom donosi slične podatke, s ponekom razlikom, primjerice, prema njemu Ana Marija Marović je slučajno rođena u Veneciji; govoreći o slici izrađenoj za austrijsku caricu, citira dio pisma zahvale koje joj je carica vlastoručno napisala.

⁴⁴ Ana Marija Marović je zbog svoje djelatnosti postala nezaobilazno ime u proučavanjima hrvatsko-talijanskih književnih prožimanja na obje jadranske obale, posebice prinosa hrvatske zajednice venecijanskoj kulturi. Detaljniji bibliografski podaci najznačajnijim studijama koji su se bavili njenim životom i radom u 20. stoljeću, mogu se naći u članku: N. B a l i ć – N i ž i ć, "Nabožni soneti Bokeljke Ane Marije Marović (1815.-1887.)", *Croatia Cristiana Periodica*, XXIV, br. 46, Zagreb, 2000., str. 197-220. O povijesti hrvatske zajednice u Mlecima vidi: Lovorka Č o r a l i ć, *U gradu svetoga Marka*, Golden marketing, Zagreb, 2001.

⁴⁵ "Visse nel 1550, vestì l'abito domenicano di Santa Maria degli Angeli. Nata a Ragusa di Dalmazia, fu donna di grande talento, dotta, specialmente nella lingua latina che era solita a parlare. Scriveva alle Congregazioni di Roma eleganti lettere latine, su soggetti di molta considerazione." *Donne illustri*, list 544.

⁴⁶ "Conosciuta nel campo letterario sotto il pseudonimo di Bruno Sperani. Nacque in Dalmazia e fu educata a Trieste. (?) Scrisse novelle e romanzi quali: 'Le commedie dell'amore', 'Dopo la sentenza', 'Sulle due rive', 'Le acque', 'Ritorno d'Africa', 'Le Vendette', 'Dopo il delitto', 'La fortuna', ecc." N. *dj.*, list 572.

Vrlo je vjerojatno da je Itala Bogdanović čitala djela ove spisateljice koja je provela najveći dio života u Milanu, ako već ne ona koja su objavljena na Apeninskom poluotoku, onda zasigurno novele i priče objavljene na stranicama zadarskog kulturno-književnog časopisa *Rivista dalmatica*.⁴⁷

Zaslужeno mjesto među slavnim ženama, prema autorici rječnika, pripada i Caterini Tommaseo (sestra Chiara), kćeri "najvećeg Dalmatinca" Nikole Tommasea. Upravo tako i počinje zapis o njoj:

"Kćer slavnog domoljuba i pisca Nikole Tommasea. Bila je vrlo učena žena i spisateljica na čistom talijanskom jeziku. S ljubavlju je čuvala zbirku neobjavljenih očevih zapisa, koje je pohranila u Nacionalnoj knjižnici u Firenzi i u Gradskoj knjižnici u Zadru. Smrt sestre Chiare je, može se reći, otpečatila Tommaseovu pravu književnu baštinu, odnosno političku i književnu korespondenciju, za koju uglavnom sestra Chiara nije dopuštala objavljivanje dok je bila živa. Umrula je sa 70 godina u Preku kraj Zadra (Dalmacija) 1911. Njezino tijelo preneseno je u Šibenik."⁴⁸

Treba spomenuti da je Itala Bogdanović imala priliku osobno upoznati Tommaseovu kćer, čiji je polubrat Spiridone Artale od šezdesetih godina 19. stoljeća živio u Zadru gdje je uspješno vodio izdavačku i tiskarsku kuću. Nakon suprugine smrti Katarina je došla u Zadar pomoći mu voditi brigu o dvoje djece. Te susrete i prepoznavanje "dviju sličnih duša" autorica opisuje u svojoj autobiografiji, a kasnije ih i objavljuje u listu *San Marco*.⁴⁹ Donosimo ih ovdje u cijelosti, budući da sadrže daljnje zanimljive podatke o Tommaseovoj kćeri, a također su svjedočanstvo o posebnosti same Itale Bogdanović i njezinih ideja koje č. s. Chiara razumijeva, ali je dobronamjerno upozorava na opasnost njihova otvorenog izražavanja u društvu tog vremena:

"Tih sam dana imala čast primiti u posjet Sestru Chiaru Tommaseo, kćer Nikole Tommasea. Nosila je odoru Asiškine;⁵⁰ zamolila me da olovkom izradim crtež grba sv. Franje koji sam joj poklonila. Opet je došla neki drugi dan, u pratnji svog nećaka (koji je bio malo luckast), i pričajući o svemu, u zanosu svog govora otišla sam predaleko... ne znam; ali spontano i iskreno sam rekla istine koje osjećam i koje je ona potvrdila; i rekla sam još mnoge stvari kojih se danas ne

⁴⁷ Radi se o novelama *Quelli che pagano*, a. I. vol. I, fasc. I, maggio 1899, str. 64-77; *Un padre* (fasc. III, settembre 1899, str. 295-307; kao i o priči *Macchia d'oro* objavljenoj u četiri nastavka (a. I, vol. II, fasc. V, gennaio 1900, str. 226-246; fasc. VI, marzo 1900, str. 295-324; a. II, vol. III, fasc. I, maggio 1900, str. 53-79; fasc. II, luglio 1900, str. 154-176. Što se ostalih biografskih podataka tiče, mogla ih je pronaći u nekrolozima objavljenim u listu *Littorio dalmatico*, 5. 1. 1924, i u *Rivista dalmatica* (G. Praga, "Beatrice Speraz", *Rivista dalmatica*, a. VII, fasc. II, marzo 1924, str. 65-67), ili u već spomenutom Feolijevu članku.

⁴⁸ "Figlia dell'illustre patriota e scrittore Niccolò Tommaseo. Era donna coltissima e scrittrice di grande purezza italiana. Curò con amore la raccolta degli scritti inediti dell'illustre suo padre, dei quali aveva fatto depositaria la Biblioteca Nazionale di Firenze, e quella Civica di Zara. La morte di Suor Chiara si può dire, dissugellò il vero patrimonio letterario del Tommaseo, cioè tutto l'epistolario politico e letterario, gran parte del quale suor Chiara non consentiva la pubblicazione lei vivente. Morì a 70 anni ad Oltre presso Zara (Dalmazia) nell'anno 1911. La sua salma fu trasportata a Sebenico." *Donne illustri*, list 585r/v.

⁴⁹ Itala Bogdanović, "Con la figlia di Niccolò Tommaseo", *San Marco*, 15. 04. 1939.

⁵⁰ Misli se na sv. Klaru, sugrađanku sv. Franje Asiškog i utemeljiteljicu redovničkog reda klarisa.

sjećam, u jednom trenutku sam se zaustavila, jer je iz očiju Sestre Chiare poteklo nekoliko suza; pretpostavljajući da sam rekla nešto što je u njoj izazvalo neko bolno sjećanje, zamolila sam je da mi oprost; ali ona je negirala; samo je rekla: 'radi se o tome da mi je jako drago čuti od Vas te stvari... ali nemojte to govoriti drugima; jer Vas možda ne će moći razumjeti; i možda ćete zbog toga mnogo patiti!' Njezine riječi su bile proročanske! Nikad ih nisam zaboravila! Pitala je može li opet doći k meni nakon praznika, u jesen (tada je bilo proljeće) i gledati me kako slikam; priznajem da ta potvrda poštovanja i simpatije, osjećala sam se vrlo polaskanom... Nakon tih posjeta Sestra Chiara je otputovala u obližnje selo Preko, gdje se razboljela i uskoro umrla, a da je više nisam nikada mogla vidjeti. Okolnosti su nas udaljile; nije to bilo neko obiteljsko prijateljstvo; niti je bilo kakva druga kombinacija mogla dovesti k meni; zatim njezin odlazak na ljetovanje; ja s izgledima da se posvetim umjetnosti, dušom i tijelom, bila sam potpuno obuzeta entuzijazmom, svjesna, međutim, svih mojih djela, ali to me je odvlačilo od bilo kakvih drugih misli. U svakom slučaju, bila sam sigurna da ću je vidjeti po povratku, u rujnu. Saznala sam poslije da je ona tada već bila nepokretna zbog rana koje su mučile njezino jedno tijelo!"⁵¹

Najviše pažnje, i može se reći s razlogom, posvećeno je dvjema po abecedi posljednjim slavnim Hrvaticama: Ani Vidović (Vidovich-Vusio) i Cvijeti Zuzorić (Flora Zuzzeri).

Anu Vidović autorica predstavlja sljedećim riječima:

"Vidovich-Vusio Anna. Dalmatinska književnica; supruga Marca Antonia Vidovicha, poznatog u Dalmaciji po književnim djelima, kćer Nicolòa Vusia, kapetana vojske Napoleona I., zatim Kapetana Pandura u Dalmaciji i namjesničkog delegata; nastavio je zatim služiti u vojsci pod austrijskom upravom, do 1818. godine. Još kao djevojčica Ana je naučila pravilno govoriti talijanski i ilirski, i bila je nezasitna u slušanju i prepričavanju bajki i priča, i narodnih pjesama; to ju je zabavljalo mnogo više od igara kojima su se zabavljala djeca njezine dobi. Počela je i sama prepričavati priče koje je sama izmišljala i pjevušiti vlastite stihove. Čim je naučila čitati i pisati, posvetila se čitanju; pročitala je i proučila talijanske i razne strane klasike. Iznad svih je voljela Petrarca. Uđavši se za Marca Antonia Vidovicha slijedila ga je u njegovim raznim putovanjima, i na Pagu je počela pisati stihove. Ohrabrena od strane prof. Stjepana Ivačića, napisala je na hrvatskom spjev 'Anka i Stanko' koji je tiskan u prozi i u talijanskom prijevodu 1841. godine u Zadru, tisk. Demarchi. Dobivala je stalne pohvale talijanskih, hrvatskih i njemačkih novina, tako da je poslije napisala brojne druge pjesme i spjevove; jednu knjižicu naslovljenu *Mestizie e distrazioni*, Zadar, tisk. Battara 1846., u osmercima; *Alessandro presso l'Idaspe* bio je prvi sastavak u oktavama i objavljen je u *Gazzetti di Zara*, br. 32, 26. travnja 1847. (2).

⁵¹ Autobiografija, list. 18-19. Njih dvije su, između ostalog, pričale i o zajedničkoj poznanici, Ester Mazzoleni iz Šibenika, kćeri slavnog tomazeologa Paola Mazzolenija, koju Itala Bogdanović, međutim, ne uvrštava u rječnik: "Govorilo se i o Ester Mazzoleni, koja se tada pripremala za kazališnu karijeru, i kako je njezin otac za nju predvidio da će postati poznata kao operna pjevačica. Od tog trenutka je posvetila čitav život tom cilju. I postala je priznata pjevačica; ali njezina karijera je završila nakon samo desetak godina; izgubila je glas; sa svjetskim ratom je izgubila i domovinu; čitavu obitelj itd. Udala se zatim za jednog udovca (odvjetnika) s djecom, i nastanila u Palermu."

Istovremeno je počela pisati spjev *Romolo* ili: *La Fondazione di Roma*, dovršen 1856. Još kao dijete imala je sreću vidjeti Veneciju i Beč; kasnije je posjetila čitavu Mađarsku, Dalmaciju i Italiju posvećujući se upornom i neprekidnom učenju."⁵²

Podatke o Ani Vidović koja je predmetom i brojnih novijih proučavanja iz područja hrvatsko-talijanskih književnih dodira,⁵³ autorica je vjerojatno pronašla u tadašnjem tisku, ili u već spomenutom Ljubićevu rječniku i Feolijevu članku.

Plemenitu Dubrovkinju iz 16. stoljeća, Cvijetu Zuzorić (Flora Zuzzeri), bez sumnje najpoznatiju Hrvaticu svih vremena, muzu koja je inspirirala brojne istaknute dubrovačke i talijanske suvremene pjesnike, posebice slavnog Torquata Tassa,⁵⁴ Itala Bogdanović, koristeći opet kao glavni izvor podataka Appendinijeve *Notizie storico critiche...* predstavlja riječima:

"Rodila se oko 1555. godine u Dalmaciji (u Dubrovniku) u obitelji porijeklom iz Bosne, koja je krajem 14. stoljeća došla u Dubrovnik gdje je posjedovala selo Samandria i naslov vojvode, a 1430. status građana Dubrovnika. Povezana prijateljstvom s Nikoletom Resti, Julijom i Nadom Bunić, i Marijom Gundulić,⁵⁵ plemenitim ženama, vrlo slavnim u to vrijeme; od rane dobi osjećala je sklonost k

⁵² Scrittrice dalmata; moglie di Marco Antonio Vidovich, noto in Dalmazia per i suoi scritti; figlia di Nicolò Vusio, capitano negli eserciti di Napoleone I°, poi Capitano dei Panduri in Dalmazia e delegato governativo; continuò quindi nel servizio militare sotto l'I.R. governo austriaco, fino l'anno 1818. Fanciulletta ancora, Anna apprese a parlare correntemente l'italiano e l'illirico, ed era insaziabile nel sentire a raccontare favole e storie, o petiche cantilene; ricreazioni queste che l'allettavano molto più dei giuochi che dilettaivano i fanciulli della sua età. Incominciò a sua volta, raccontare favole immaginate da lei, a cantichiare versetti di sua composizione. Appena apprese a leggere ed a scrivere, si diede a lunghe lettere; lesse e studiò tutti i classici italiani e varii stranieri. Predilesse sopra tutti il Petrarca. Sposatasi a Marco Antonio Vidovich, seguì le vicende delle variate dimore del marito, ed a Pago incominciò a dettare versi. Incoraggiata dal Prof. Stefano Ivacich, scrisse un Poemetto in illirico "Anka i Stanko" che fu stampato in prosa ed in versione italiana, l'anno 1841 in Zara, tip. Demarchi. Ebbe ripetute lodi da giornali italiani, illirici e tedeschi, così che scrisse poi molti altri poemetti e poesie; un opuscolo sotto il titolo: "Mestizie e distrazioni", Zara tip. Battara 1846, in ottava rima: "Alessandro presso l'Idaspe" fu il primo saggio di ottave, e venne stampato nella "Gazzetta di Zara", N. 32, 26 aprile 1847 (2). Nello stesso anno incominciò scrivere il poema "Romolo" ovvero: "La Fondazione di Roma" compiuto nell'anno 1856. Bambina ancora ebbe la fortuna di vedere Venezia e Vienna; più tardi visitò tutta l'Ungheria, la Dalmazia e l'Italia dandosi a studi costanti ed indefessi." *Donne illustri*, list 594a.

⁵³ Od hrvatskih stručnjaka o Ani Vidović je najviše pisao Mate Zorić u knjizi *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, JAZU, Zagreb, 1971. (isto u *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*; Književni krug, Split, 1992., str. 339-458) i u radovima "Tommaseo i pjesnikinja Ana Vidović iz Šibenika", *Književni dodiri...*, str. 495-513); "Pjesnikinja Ana Vidović", u: *Ana Vidović, Anka i Stanko*, Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić, Šibenik, 1995., str. V-XIII; "Ana Vidović, Marko Antun Vidović i Nikola Tommaseo u svjetlu neobavljene prepiske" u AA. VV. *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, VIII, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2002., str. 367-541; uz njega o Ani Vidović piše i Živko Nižić, "Ana Vidović i Vincenzo Solitro u venecijanskom časopisu *Il Vaglio*", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti*, sv. 21, 1991/92, Zadar, 1993., str. 209-216. Popis i analizu djela Ane Vidović objavljenih na stranicama *Gazzette di Zara* daje Valter Tomaš u knjizi "Gazzetta di Zara" u *preporodnom ozračju*, Književni krug, Split, 1999.

⁵⁴ Brojni su se hrvatski i talijanski eminentni stručnjaci zanimali za ovu plemenitu Dubrovkinju, posebice za njezino poznanstvo s Torquatom Tassom. Spomenut ćemo ovom prilikom samo članak, neku vrstu kratkog pregleda o ovoj temi koju daje Mirko Tomasović u radu "Aminta Torquata Tassa u hrvatskoj književnosti (u spomen 450. obljetnice rođenja C. Zuzorić)", *Mogućnosti*, XLIX, 4-6 (travanj-lipanj) 2002., Književni krug, Split, str. 112-120.

⁵⁵ Još jedna iz niza slavnih žena iz dubrovačke bogate povijesti, koju, međutim, autorica ne obrađuje zasebno.

lijepom, što ju je privlačilo pjesništvu i učenju. Preselivši se u Anconu zbog trgovačkog posla, njezin otac poveo je sa sobom Cvijetu, gdje je upoznala Bartolomea Pescionia, bogatog fiorentinskog plemića, za kojeg se udala 14. ožujka 1577. U Firenzi, tada najbogatijem i najkulturnijem dvoru, upoznala se s nekima od besmrtnih talijanskih pjesnika, i toliko joj se svidio njihov jezik da je počela pisati pjesme ne samo na hrvatskom nego i na talijanskom jeziku; pišući posebice 'sonete' koji su joj donijeli slavu u čitavoj Italiji. Njezin dom je u kratkom vremenu postao sastajalište njegovatelja svih znanosti; kao što su Dominko Ranjanin, Dominko Zlatarić i besmrtni Ivan Gundulić, uz mnoge druge koji su joj svi u svojim djelima izrazili trajne pohvale. Međutim, u njezino vrijeme događale su se u Firenzi čudesne i užasne stvari, ne samo u gradu, nego i na samom velikovojvodskom dvoru. Kao bogata plemkinja i književnica posjećivala je Vojvodin dvor, suosjećala je s nesretnim osobama i patila zbog katastrofa koje su se tamo povremeno događale. U Firenzi joj je također umro muž, i ona se sve više osjećala vezanom za taj grad; ali uskoro je umrla i ona, sa samo 45 godina, oko 1600. Dominko Zlatarić, jedan od najvjernijih prijatelja, tražio je utjehu s pjesmom koja se nalazi s drugim njegovim pjesmama u rukopisu i koja je živo svjedočanstvo o mnogim i raznovrsnim Cvijetinim vrlinama. Njezini toliko hvaljeni pjesnički sastavi do sada nisu ugledali svjetlo, kao što su možda i mnogi drugi rukopisi nestali između Dubrovnika, Firenze i Ancone. Jedan Cvijetin brat, imenom Franjo, kapucin, bio je istaknuti pisac i govornik."⁵⁶

Bilješkom o Cvijeti Zuzorić i završava rječnik slavnih žena Itale Bogdanović, osobe jednako zanimljive poput onih o kojima je pisala. Kao što je već spomenuto, u rječniku se mogu pronaći mnogi nedostaci. Primjerice, podatci koje autorica daje su preopćeniti a ponekad i netočni. Ne primjenjuje uvijek ni isti princip u abecednom redu, budući da poneku ženu svrstava po imenu premda je možda poznatija po prezimenu i obrnuto (primjerice u slučaju Petrarchine Laure i Danteove Beatrice). Autorica ne posjeduje pedantnost potrebnu u filološkim, povijesno-pozitivističkim istraživanjima potrebnim za sastavljanje jednog

⁵⁶ "Nacque circa l'anno 1555 in Dalmazia (a Ragusa) da famiglia di origine bosnese, venuta a Ragusa sul finire del 1300, ove ebbe in pertinenza il villaggio di Samandria, ed il titolo Ducale, e nel 1430 la cittadinanza ragusea. Legata in nodo d'amicizia con Nicoletta Resti, Giulia e Speranza Bona, e Maria Gondola, gentildonne di gran fama a quei tempi; fin dalla prima età si sentì inclinata al Bello, il che la traeva al poetare e all'apprendere. Trapiantatosi suo padre Francesco in Ancona per oggetti di traffico, seco condusse Fiora, ove essa conobbe Bartolomeo Pescioni, ricco gentiluomo fiorentino, col quale si unì in marimonio al 14 marzo dell'anno 1577. A Firenze, Corte di quel tempo, la più ricca e più civilizzata, ella fece conoscenza con vari degl'immortali poeti italiani, e tanto le piacque il loro idioma, che non solo cominciò a poetare nella lingua illirica, ma anche nell'italiana; dettando specialmente "sonetti" che la levarono in fama per tutta Italia. La casa di lei divenne in breve tempo il ritrovo dei cultori d'ogni scienza; come Domenico Ragnina, Domenico Zlatarich e l'immortale Giovanni Gondola, oltre a molti altri i quali tuttile tessero nelle opere loro, elogi non perituri. Però ai suoi tempi succedevano a Firenze meravigliosi e terribili fatti, non solo nella città, ma nella corte stessa Granducale. In qualità di ricca gentildonna e scrittrice, frequentava la corte del Duca, s'era affezionata alle persone infelici, e soffriva delle catastrofi che di tratto in tratto succedevansi in quella Corte. E a Firenze pure, le morì il marito, e ella più fortemente si sentì attaccata a questa città; ma in breve morì lei pure, a soli 45 anni, verso il 1600. Domenico Zlatarich, uno dei suoi amici più fedeli, cercò conforto al dolore, con una poesia, che trovai tra le altre sue manoscritte, e che è vivo testimonio delle molte e svariate virtù di Fiora. I componimenti di lei tanto lodati, non videro la luce fino ad ora, forse come molti altri manoscritti sono sparsi tra Ragusa Firenze ed Ancona. Un fratello di Flora, di nome Francesco, capuccino fu valente scrittore ed oratore." *Donne illustri*, list 613.

biografskog rječnika. Čak i ako izuzmemo činjenicu da ga je pisala poglavito za vrijeme rata, jednim dijelom i u Šibeniku dok je pomagala bolesnoj sestri, dakle i da je htjela, nije imala na raspolaganju potrebne knjige i pisala je sve ili gotovo sve iz memorije, ovi i drugi nedostaci bi joj se mogli i oprostiti jer, kako smo već naveli, napisati u filološkom smislu savršeni rječnik nije ni bila njezina namjera. Možda su upravo ti nedostaci bili uzrokom zbog kojega su izdavači pod raznim izlikama odbijali objaviti rječnik. Razlogom je mogla biti i činjenica da se radilo o autorici, a u to vrijeme se vrlo malo žena svojom kvalitetom uspjelo nametnuti kulturnoj javnosti, u kojoj su se ipak još uvijek osjećali ostaci tradicionalne historiografije koja je na određeni način zanemarivala ili je, u opće prihvaćenom uvjerenju o ženskoj inferiornosti,⁵⁷ pokazivala nepovjerenje prema ženama, posebice ako su se bavile historiografijom. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se radilo o Zadranci, a grad Zadar je u to vrijeme, premda od službene talijanske politike podržavan kao utvrda talijanstva u Dalmaciji, koje je veći dio nakon Prvog svjetskog rata pripao tadašnjoj Jugoslaviji, ipak bio osuđen na izoliranost i status provincijalnog grada. Bilo je stoga teško povjerovati da bi jedna žena iz provincije mogla talijanskom izdavačkom tržištu ponuditi djelo koje bi bilo isplativo i pobudilo zanimanje čitateljstva.

U svakom slučaju, činjenica je da je svojim rječnikom *Donne illustri*, poput ostalih autora sličnih djela, Itala Bogdanović željela izraziti vrijednosti i obilježja ženskog svijeta, upoznati kulturnu javnost sa stvarnom ulogom koju su žene imale u svjetskoj povijesti, njihov utjecaj na razvoj povijesti i kulture. Pišući o ženama svih vremena i svih nacija, tj. dajući rječniku univerzalni karakter, može se reći da je na određeni način prethodila brojnim suvremenim "ženskim" bibliografijama danas mnogo lakše dostupnima zahvaljujući globalizaciji i Internetu. Bilo je logično da je u takvo jedno djelo uključila i slavne Hrvatice i općenito žene s istočne jadranske obale, jer, kako se vidi iz njihovih životopisa, one su mahom odrasle u interkulturalnim sredinama, većina njih je podjednako dobro pisala na hrvatskom, talijanskom ili latinskom jeziku, posebice dubrovačke književnice koje su zaslužno i najzastupljenije. Zadarska autorica ih ni u kojem slučaju nije mogla zanemariti, i, ponosna što i sama pripada tom krugu, uključila ih je u svoj rječnik nastojeći ih učiniti još slavnijima i osigurati im dostojno mjesto u europskom i svjetskom kulturnom svijetu. Upravo zbog toga njezin rječnik uz sve nedostatke ima veliku kulturno-povijesnu vrijednost dodatno obogaćujući višestoljetnu baštinu kulturno-književnih hrvatsko-talijanskih prožimanja na Jadranu.

⁵⁷ O toj temi se danas u vrijeme elektroničkih medija mogu pronaći brojni podatci, primjerice "Dibattito scientifico e teorico sulla natura femminile della scienza positivista", na web-stranici: www.violint.it/scuola/pubblico/3 antropologia/a05/a05t03.htm. Spominje se, između ostalog, podatak Paola Mantegazze da su u 19. stoljeću obilježenom pozitivističkim istraživanjima, samo 9,1% osoba citiranih u biografskim rječnicima bile žene.

FAMOUS CROATIAN WOMEN IN THE DICTIONARY
"DONNE ILLUSTRİ" BY ITALA BOGDANOVIĆ (1874-
1945) FROM ZADAR

SUMMARY

Itala Bogdanović (1874-1945), the painter and writer from Zadar, belongs to a group of writers who created their works in the Italian language, in a *milieu* of centenary relations between Croatian and Italian cultures. Although her name has not been registered in literary history, mostly because of the fact that her literary works remained unpublished, by her activity and modern approach to life she contributed to the introduction of the European spirit to the cultural life of Zadar at the end of the 19th and in the first half of the 20th century. She is also important because of the fact that a woman writer, a phenomenon already frequent in the European literature, was rather rare in the context of the Zadar and Dalmatian literature at the time.

The introduction deals with bio-bibliographic data about Itala Bogdanović and her literary heritage which is conserved among the manuscripts of the Scientific Library of Zadar. It consists of a drama, a volume of poetry, an autobiography and a lexicon *Donne illustri* (1915-1917) consisting of 900 biographies of the world's famous women of all times. By analyzing the parts of the lexicon dedicated to famous Croatian women and those from the Eastern Adriatic coast, the author of the article tries to find out which works of Dalmatian historiography were used as sources by Itala Bogdanović, and emphasizes the importance that she gives to those women in the history of Croatian-Italian cultural relations and in the history of European and world's culture in general, by including them among the 900 most famous women of the world.

KEY WORDS: *Itala Bogdanović, women's biographical lexicon, Donne illustri, Croatian literature, Croatian-Italian literary relations, history of literature.*